

Մ. Մ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԶՎԱԾԻՐ ՀԱՅԵՐՆԵ ՔԱՐՏԵԶԸ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում (№ 1242) պահպանվել է ձվածիր տեսքի ներդիր հայերեն քարտեզ, որի աշխարհագրական բոլոր մանրամասները տրված են մակագրությունների միջոցով՝ ներկայացնելով իր ժամանակի հայտնի աշխարհը այն գիտելիքների ու աշխարհայացքի հիման վրա, որ տիրապետող էր միջին դարերի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար։ Զեռագիր այդ քարտեզը պատկերել է ամբողջ աշխարհը շրջափակված լայն գետ-ծովով, մակագրությամբ՝ «համատարած ծովն, որ պատէ զաշխարհս այս կերպիւս է»։ Քարտեզի կենտրոնում, համեմատաբար խոշոր շրջանագծի մեջ թաղամասերով ու առանձին մանրամասնությամբ պատկերված է Երուսաղեմ՝ քաղաքը, որի մակերեսը ամբողջ աշխարհը ներկայացնող քարտեզի զգալի մասն է զբաղիլ, ծածկելով շրջակա աշխարհագրական բոլոր կարևոր այլ մանրամասները։ Այդպիսի փոքր մասշտաբի քարտեզների վրա Երուսաղեմ քաղաքի մակերեսը պետք է ներկայացվեր միայն մեկ կետով, սակայն ձվածիր քարտեզի վրա Երուսաղեմը գրավել է քարտեզի ամբողջ տարածության շուրջ տասը տոկոսը։ Մովով շրջափակված ձվածիր աշխարհը հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ունեցող տրամագծով բաժանված է երկու հավասար հատվածների. քարտեզը հյուսիսի փոխարեն արևելքով վեր ուղղորդված լինելու հետևանքով, այդ տրամագիծը ստացվել է հորիզոնական դիրքում։

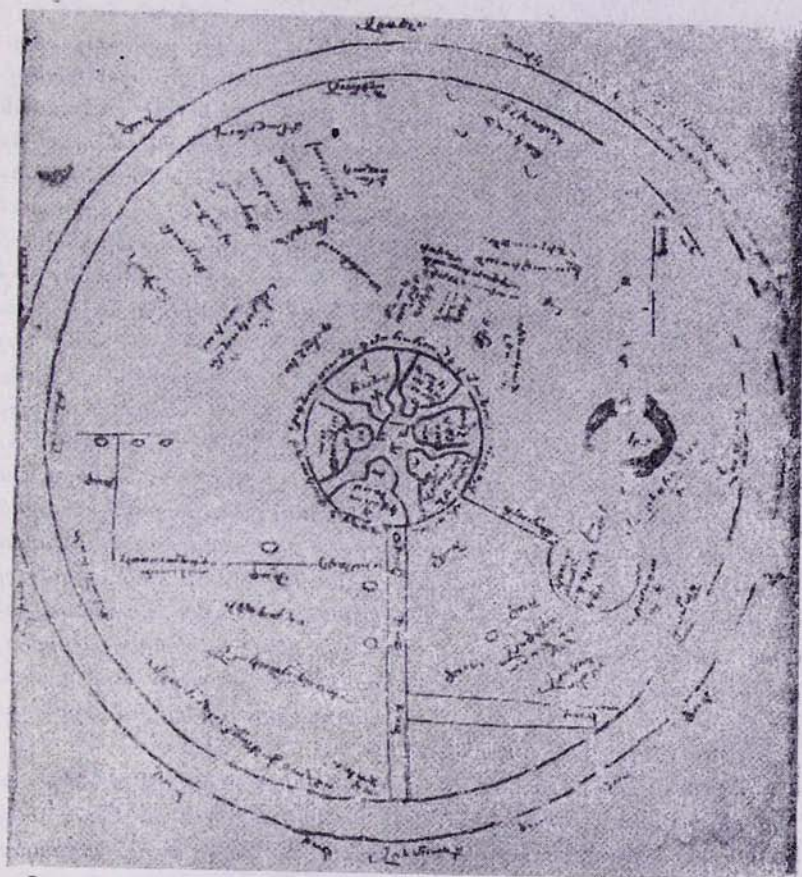
Զվածիր քարտեզի հիշյալ տրամագծի հյուսիսային հատվածը Դնեպր գետն է պատկերում, իսկ նրա երկու ափերը, մակագրության համաձայն, ներկայացնում են «ըռուղք» ժողովրդով բնակեցված տերիտորիան։ Այդ տրամագծի հարավային հատվածը, որ բաժանում է Ասիան Աֆրիկայից, պետք է ենթադրել, որ

Կարմիր ծովն է. այդ տրամագծից վեր քարտեզի ամբողջ կիսաշրջանը գրաված տերիտորիայի վրա մակագրված է՝ «զայս կողմս ասիա»։ Այս մասում է տրված Խորեզմը, Բաղդադը, Դամասկոսը, Հնդուստանն ու Հապաշը, ինչպես նաև առկա ծովերը, թերակղզիներն ու ցամաքները՝ համապատասխան մակագրությամբ, առանց սահմանային եզրագծերի։ Քարտեզի հիշյալ տրամագծի հարավային կիսաշրջանը բաժանված է բավական լայն դետ-ծովով երկու մասի, որ ըստ երևույթին Միջերկրական ծովն է ներկայացնում։ Միջերկրական ծովում տրված են չորս կղզիներ՝ փոքր շրջաններ ներկայացնող պայմանական նշանների օգնությամբ, որոնցից մեկն ունի մակագրություն՝ «Կիպրոս»։

Քարտեզի ցածի մասում բաժանված ձախ տերիտորիայի վրա մակագրված է՝ «այս կողմս էրօպա», իսկ աջ՝ «զայս կողմս ասիա»։ Եվրոպայում նշված են Պուլդարթ, Ալամանթ, Ֆրանկս, Սպանիա երկրները։ Վենետիկը տրված է «Վենետիա» մակագրությամբ. իսկ քաղաքներից նշված է Կոստանդնուպոլիսը։ Աֆրիկայում է տեղագրված Մրսը՝ Եգիպտոսը, իսկ քաղաքներից՝ Ալեքսանդրիան։ Սակայն քարտեզի վրա, ինչպես և ձեռագրի այլ էջերում ոչ մի հիշատակություն չկա, ինչպես քարտեզի հեղինակի, այնպես էլ նրա կազմելու ժամանակի մասին. հայտնի է միայն, որ այդ ձեռագիրն ընդօրինակված է XIV դարում մի անհայտ գրչի կողմից։ Առկա փաստերից պետք է ելրահանգել, որ ձեռագրում պահպանված այդ քարտեզը ոչ թե բնագրի պատճեն է, մասշտաբի պահպանությամբ, այլ ընդօրինակություն, սակայն համապատասխան փոքրացումով և զգալի բեռնաթափումով ժամանակակից մի խոշոր մասշտաբի քարտեզից, որը, ըստ երևույթին, չի հասել մինչև մեր օրերը։ Այդ եզրակացության համար հիմք է ծառայում հետևյալը. հայերեն ձվածիր աշխարհի քարտեզի վրա Երուսաղեմ քաղաքի հատակագիծը անհամեմատ խոշոր մասշտաբի է. նա գրավել է քարտեզի զգալի մասը։ Այդ նշանակում է, որ ընդօրինակողը պաշտպանել է բնագրի քարտեզի մասշտաբը միայն Երուսաղեմ քաղաքի հատակագծի համար, մինչդեռ երկրամասերի և այլ տերիտորիաների մանրամասնությունները առավելագույն չափով փոքրացված են, որպեսզի քարտեզը օգտագործվի ձեռագրում ներդիր մեծությամբ։ Վանական քարտեզները կազմվել են առհասարակ խոշոր մեծությամբ՝ Բեաթի աշխարհի քարտեզը ներկայացված է 40×50 սմ մակերեսի վրա, Հերեֆորդի վանական քարտեզը շուրջ 1,5 մետր է, իսկ

լատիններեն մականգրություններով վանական քարտեզը 80 սմ տրամագիծ ունի:

Աշխարհի Ձվածիր քարտեզը, որ պատրաստված է ուսուցման կամ ընթացիկ պահանջների բավարարման համար, չէր կարող ձեռագրի ներդիրի ծավալն ունենալ. այդ քարտեզը համեմատաբար մի խոշոր մասշտաբի բնագրի ընդօրինակությունն է, որ փոքրացվելուց բացի, ըստ երևույթին, ենթարկվել է զգալի ընդհանրացման: Երկրի այն տրամագիծը, որ միացրել է արևելք-արևմուտք կետերը, 10,1 սմ երկարություն ունի և քարտեզի վրա

Նկ. 1. Միջնադարի ձվածիր հայերեն քարտեզը:

ուղղորդված է վերից-վարս Երկրի մյուս տրամագիծը, որ միացնում է հյուսիս-հարավ կետերը՝ ուղղորդված լինելով աշից-ձախ, քարտեզի վրա հորիզոնական դիրք ունի և 9,8 սմ՝ երկարություն։ Երկրի պատկերը երկու նման տրամագծերով, որոնք միմյանցից տարբերվում են երկարությամբ (մեր օրինակում 3 միլիմետր) ստացված է ձվածիր։

Ձվածիր տեսքի հայերեն մակագրություններով քարտեզի կազմելու ժամանակն ու այլ մանրամասները բացահայտելու նպատակով հարկ է ծանոթ լինել քարտեզագրական կուլտուրայի այն մակարդակին, որ միջնադարում պարտագիր է եղել այդ տիպի քարտեզների թե՛ տեսքի և թե՛ բովանդակության համար։

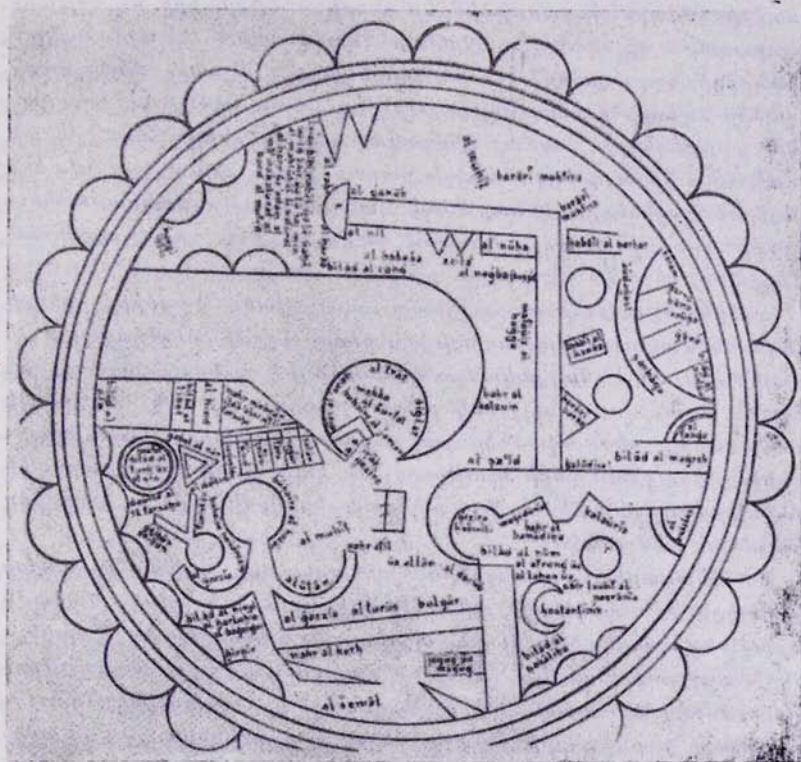
Քարտեզագրական դասական շրջանին հաջորդել է հայ քարտեզագրությունը, որ հանձինս «Աշխարհացոյց»-ի, պահպանել, հարստացրել է քարտեզագրության, գործնական ու տեսական գիտելիքները, հասցնելով նոր բարձրության, շնորհիվ մասնագիտական բազմաթիվ ճշտումների, աշխարհագրական նոր նկարագրությունների և այնպիսի տվյալների հաղորդումով, որոնք անհայտ էին դասական շրջանի աշխատությունների ու քարտեզների համար։ Հայ քարտեզագրությունից հետո արաբներն էին, որ ընդօրինակումների շնորհիվ պահպանեցին Պտղոմեոսի աշխատությունները, սակայն դրանք կրկին կյանք ստացան շատ ուշ ժամանակներում, հանդես գալով XV—XVI դարերում միայն։ Հայտնի է, որ մահմեդականությունը երբեք չի ընդունել երկրի գնդաձևությունը։ Կուրանը պաշտպանել է այն տեսակետը, որ «երկրագունդը տափակ մի հարթություն է, իսկ նրա վրա առկա լեռները սոսկ միջոց են երկիրը թեքվելուց պաշտպանելու՝ նրան միշտ հավասարակշիռ դիրք հաղորդելու նպատակով»¹։ Այստեղ ընդունված է նախնադարյան այն տեսությունը, որ երկիր-ցամաքը որպես հսկա կղզի լողում է անձայրածիր ջրային տարածության վրա. ուստի Կուրանի դրույթը լեռների դերի վերաբերյալ պետք է դիտել որպես անհրաժեշտ հիմնավորում՝ ջրային այդ տարածության վրա երկրագունդը հավասարակշիռ վիճակում պահելու՝ նրան թեքվելուց ազատելու համար։

Հայաստանի մասին բազմակողմանի տեղեկություններ են հաղորդել արաբ աշխարհագետներ ալ-Իսթահրին և Իբն-Խաուքալը. արաբ քարտեզագետները ներկայացրել են Հայաստանի առևտրա-

¹ И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, М., том IV, стр. 20 и 44.

կան ճանապարհներն ու նրանց վրա գտնվող խոշոր բնակավայրերը:

Նկարի (2) վրա ներկայացված արաբական շրջանի Ալ-Վերդիի, ինչպես և առհասարակ արաբական քարտեզները կողմնորոշ-

Նկ. 2. Արաբական շրջանի ալ-վիրդիի քարտեզը

ված են հարավով դեպի վեր ու շրջափակված խոշոր գետ-օվկիանոսով. այդ քարտեզի վրա Նեղոս գետը պատկերված է ուղղանկյան տեսքով ու երկարաձգված: Նույնպիսի պայմանական գծագրություններ են ներկայացված Միջերկրական և Սև ծովերը, սակայն ընդգրկված համեմատաբար լայն հատվածով: Կղզիները ներկայացված են եռանկյան և ուղղանկյան տեսքով. թերակղզիները՝ կիսալուսնաձև, առանձին երկրները տրված են սահմանա-

զծվածքով, որ մեծ մասամբ ուղիղ գծեր են և ներփակում են հռանկյան կամ քառանկյան եզրերը: Համեմատության մեջ դնելով արարական շրջանի այս քարտեզը միջնադարի հայերեն ձևածիր քարտեզի հետ, այն եզրակացությանն ենք հանգում, որ դրանք քարտեզագրական որևէ ընդհանրություն չունեն, ինչպես կողմնորոշման, այնպես էլ աշխարհամասերի պատկերման, ծովերի ու դետերի զծագրման, առանձին երկրների սահմանների ու աշխարհագրական օբյեկտների համար սահմանված պայմանական նշանների օգտագործման ասպարեզներում²: Ուստի, միջնադարի ձևածիր աշխարհի քարտեզը ոչ մի ընդհանուր գիծ չունի արաբական քարտեզների համար կիրառված սկզբունքների հետ: Միակ նմանությունը այդ երկու տիպի քարտեզների այն է, որ ձևածիր հայերեն քարտեզի կենտրոնում անհամեմատ մանրամասնությունամբ զծագրված է նրուսողեմ քաղաքը, իսկ արաբականում՝ Մեքքան:

Ներկա ուսումնասիրությամբ պարզված ձևածիր տեսքի հայերեն մակագրություններով քարտեզը ոչ մի տեղեկություն չի տալիս հայերի, հայկական տերիտորիայի և նրա քաղաքների մասին. այն չունի նույնիսկ բացատրագիր, որ այն ժամանակ առհասարակ ընդունված էր քարտեզներ կազմելիս: Մատենադարանի ձեռագրում (որի նյութը ոչ մի կապ չունի այդ քարտեզի բովանդակության հետ) հիշատակված չեն հեղինակն ու քարտեզը կազմելու ժամանակը:

Միջնադարի քարտեզներն առհասարակ աշխարհագրական գիտելիքների արդասիք չէին և ծառայում էին մեծ մասամբ աստվածաբանական երկերին որպես լուսաբանություն: Քարտեզների այդ յուրահատուկ տեսակը բացառապես քրիստոնեության տարածման նպատակներ էին հետապնդում. «վանական» անունը կրող այդ քարտեզների մոտքը վերացրեց գիտական ուսումնասիրությունների նվազագույն պահանջն անգամ, որովհետև դրանք ավելորդ էին նկատվում «քրիստոնեական տոպոգրաֆիայի» զաղափարների տարածման գործում: Այդ տիպի քարտեզները մեծ մասամբ կազմվում էին վանքերում, մենաստաններում, որից և առաջացավ «վանական քարտեզ» տերմինը:

Քարտեզագիտության այդ ժամանակաշրջանի զարգացման աստիճանն է բնորոշում բյուզանդացի վաճառական, հետազայում

² Բնագրի փոխարեն տրված է գերմաներեն թարգմանված օրինակը:

վանական Կոնստանդին Անտիոքացու կազմած աշխարհի քարտեզը: Քարտեզագրիտության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող այդ արտադրանքները ժամանակին հեղեղեցին ամբողջ աշխարհը և տիրապետող դարձան անգամ XVI և XVII դարերում, երբ տարածված էին ուղղանկյան ձև ունեցող և դեպի արևելք ուղղորդված քարտեզները:

Սակայն այդ քարտեզների նախատիպը համարում են կարթագենցի Իսիդոր Սևրիացու (560—636) կազմած քարտեզը, որ խոր հետք թողեց հետագայում կազմված համարյա բոլոր քարտեզների տեսքի և բովանդակության վրա: Իսիդորի կազմած քարտեզի, ինչպես և ձվածիր աշխարհի հայերեն քարտեզի վրա ամբողջ բնակեցված աշխարհը բաժանված է երեք մասի՝ լատինական T տառի տեսքն ունեցող սահմանագծով, որի հետևանքով դրանք անվանվում են տեստեսք: Ներկայացված Ասիա, Եվրոպա և Աֆրիկա աշխարհամասերը ձվածիր աշխարհի քարտեզի վրա շրջափակված են մեկ ընդհանուր համատարած օվկիանոսով: Այդ քարտեզի վերին հատվածում ներկայացված է Ասիան, Վերջինս Եվրոպայից բաժանված է Դնեպր գետով, իսկ Աֆրիկան՝ Կարմիր ծովով:

Վանական այդ քարտեզները պարունակում էին աշխարհագրական աննշան փաստացի տվյալներ, և հեղինակները չէին աշխատում դրանք լրացնել կամ ճշտել. երկրագունդը վանական բոլոր քարտեզների վրա պատկերում էին շրջանատեսք հարթ մակերևութով, ինչպես սահմանել էին եկեղեցու հայրերը: Երկրի մեծությունն ու ձևը կամ ծովերի խորությունը եկեղեցուն կարող էին հետաքրքրել միայն այն դեպքում, եթե դրանք «նպաստում էին հավատի տարածմանը, այլապես դրանք կարող էին հեռացնել մարդու միտքը աստծո ճանապարհից»: Վանական այդ քարտեզների վրա երեք աշխարհամասերը տրվում էին նկատի ունենալով ոչ թե երկրագնդի իրական ցամաքների դիրքն ու տարածումը, այլ նույնի որդիների թիվը: Սակայն երկիրը գծագրել են վանական քարտեզների վրա երկրաչափական տարբեր պատկերացումներով. Կոնստանդին Անտիոքացին այն ներկայացնում էր որպես ուղղանկյուն, իսպանացի վանական Բեաթը գծագրել էր ձվածիր, իսկ լատինական մակագրություններով քարտեզում՝ սկավառակատեսք, արաբները այն պատկերել էին շրջանատեսք, իսկ Մատենադարանի ձեռագիր հայերեն քարտեզի վրա՝ ձվածիր տեսքով, բայց համեմատաբար փոքր սեղմվածքով: Իրն-հաուբալի 1064 թվին վերամշակած աշխարհի քարտեզն արդեն ոչ թե կլոր է, այլ

նույնպէս մեծ սեղմվածքով էլիպս է՝ ձվածիր, որ այն ժամանակ տիրապետող էր աստղաբաշխական տեսութեան մեջ³։

Քարտեզը երկրի հաստատուն կողմերի նկատմամբ ուղղորդելու համար խոշոր նշանակութիւն ունեւր այն հանգամանքը, թե ինչ է ցուցադրվում այդ քարտեզի կենտրոնում. աշխարհի քարտեզների վրա որպէս կենտրոն միշտ պատկերվել է տվյալ ժողովրդի սրբավայրը՝ բարեկացիների համար՝ Բարեկոնը, հույների համար՝ Դելֆը, արարների համար՝ Մեքքան, իսկ քրիստոնեական աշխարհի վանական քարտեզների կենտրոնում ներկայացվել է Երուսաղեմը։ Միջնադարի վանական քարտեզները մինչև XIV դարը ուղղորդվում էին արեւելքով դեպի վեր, սակայն արեւելքը հնարավոր չէր ճշգրիտ կերպով նշել, ուստի քարտեզների ուղղորդման հիմք էր ծառայում Երուսաղեմը։ Քարտեզների այն ուղղորդումը, որի ժամանակ հյուսիսը նշվում էր վերեւում, սկսվել է շատ ուշ ժամանակներէից՝ միայն XIV դարից, երբ ներմուծվեց պորտուգալների հետ նաեւ կողմնացույցը։

Վանական քարտեզների առանձնահատկութիւններից էր նաեւ այն, որ ամբողջ աշխարհը ներկայացնելով որպէս շրջան, տրամագծով բաժանում էին երկու հավասար մասի և նրա վերին ամբողջ հատվածը, որ միշտ ներկայացնում էր արեւելքը, հատկացնում էին Ասիային։ Յածի կիսաշրջանը դարձյալ միջնագծով երկու մասի էին բաժանում և նրա աջ կողմը հատկացնում Աֆրիկային, իսկ ձախ հատվածը՝ Եվրոպային։ Հայերեն ձվածիր քարտեզի վրա ևս աշխարհամասերը նույն ձևով են ներկայացվել։ Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն, որ Ասիան Եվրոպայից բաժանող գետի երկու կողմի տերիտորիան ցույց է տրված որպէս «ըռուզք» ժողովրդի հայրենիք. ըստ երևութիւն, Եվրոպայի և Ասիայի համար սահմանագիծ է ճանաչված Դնեպր գետը, որովհետեւ Եվրոպան Ասիայից բաժանող սահմանագիծը Դոնի գետաբերանում գտնվող Ազախ (ներկայումս Ազով) և Ղրիմի թերակղզու Կաֆա (Քեդոտսիա) քաղաքներից շատ ավելի արեւմուտք է գտնվում։

Քարտեզի վրայի մակագրութիւնը ռուսների բնակութեան տերիտորիայի սահմանի ու տեղագիրքի վերաբերյալ առաջին ակնթարթ, երբ դեռ մանրամասն չի դիտված քարտեզը, ցանկութիւն է առաջացնում սահման հանդիսացող այդ գետը տեղայ-

³ См. Н. Ю. Крачковский, *ibid.*, էջ 272։

նացնել Վոլգայի հետ. սակայն քարտեզի քննարկելի գետը թափվում է ոչ թե Կասպից, այլ Սև ծովը, ուստի Վոլգայի այդ վարկածը չի համապատասխանում իրականությանը և ընդունելի չէ: Սև ծով թափվող գետերից է նաև Դոնը, սակայն քարտեզի գետը Սև ծով է թափվում Դրիմի թերակղզուց զգալի հեռավորությամբ Հյուսիս-արևմուտքում. աշխարհագրական նմանօրինակ տեղադիրքին քարտեզի վրա համապատասխանում է միայն Դնեպր գետը, որովհետև Դոն գետը Սև ծով է թափվում Դրիմի թերակղզուց ոչ թե Հյուսիս-արևմուտք, այլ Հյուսիս-արևելք:

Ձվածիր հայերեն քարտեզի վրա Սև ծովի արևմտյան ափերին մերձակա ցույց է տրված երեք կղզի, դրանցից երկուսը կարելի է տեղայնացնել համապատասխանորեն՝ Դանուբ գետի դելտայի դիմաց գտնվող ներկայիս Ֆիդոնիսիի և Բոսֆորի նեղուցից արևելք ընկած Քեֆեսն կղզիների հետ: Երրորդ կղզին քարտեզի վրա ցույց է տրված Սև ծովի հյուսիսում՝ Դնեպրի գետաբերանի ծովախորշում և կարելի է տեղայնացնել ներկայիս Բերեզան կղզու հետ: Այսպիսով փաստերը վկայում են, որ ձվածիր քարտեզի վրա ներկայացված ուսաները բնակության հաստատված էին Դնեպր գետի երկու ափերին, և ցույց տրված «ընդուն» մակագրությունը վերաբերում է Կիևյան Ռուսիային: Քարտեզագրական պատկերացումները մեզ հանգեցնում են նաև այն եզրակացության, որ ձվածիր քարտեզի Դնեպր գետը, որի երկու ափերին տարածված է Կիևյան Ռուսիայի տերիտորիան, ճանաչվել է ժամանակին որպես Եվրոպյան Ասիայից բաժանող սահմանագիծ: Հայտնի է, որ Ազովը մերձսևծովյան հին քաղաքներից մեկն է. X դարում այդ քաղաքը գտնվում էր Կիևյան Ռուսիայի պետական սահմանում. XI դարում այդ քաղաքը, ինչպես նաև Ռուսաստանի հարավային տափաստանները ընկան ղվախների (պոլովցիների) տիրապետության տակ, որոնց մոտ Ազովը կոչվում էր Ազախ: Հետագայում այդ քաղաքը անցավ այլ տիրակալությունների տակ և կոչվում էր այլ անուններով⁴: Այս փաստը որոշակի կռվան է քարտեզը կազմելու ժամանակը որոշելու համար:

Այն պատկերումը, որի համաձայն երկիրը շրջափակված էր բոլոր կողմերից լայն գետ-օվկիանոսով, Արիստոտելի, Նվդոքսի և այլոց տեսությունն էր, որ պաշտպանվում էր մեր թվագրություններից չորս դար առաջ: Սակայն էրատոսթենեսի և Պտղոմեոսի աշխատություններից հետո գիտական աշխարհը այլևս չէր

⁴ БСЭ, том. I, 1949, стр. 530.

հետևում այդ տեսությունը. հայտնի է, որ դեռ VII դարում հայ հեղինակի կազմած «Աշխարհացոյցը» շարադրել էր երկրի նկարագիրը կոնտինենտալ տեսությամբ: Սակայն միջին դարերում վանական քարտեզագրությունը վերականգնեց երկիրը ծովով շրջափակված այդ տեսությունը և կիրառվեց այդ շրջանում կազմված վանական համարյա բոլոր քարտեզների համար:

Վանական քարտեզների քանակը ներկայումս գերազանցում է վեց հարյուրը. դրանք կազմված են նույնատիպ և համարյա նույն ժամանակներում: Այդպիսին է իր բոլոր մանրամասներով նաև XII դարի լատիներեն տեքստով կազմված ձվածիր այն քարտեզը⁵, որ երկրամասերն ու ցամաքները, ծովերն ու օվկիանոսները ներկայացրել է լատիներեն մակագրումների միջոցով. XII դարի ընդօրինակությամբ մեր օրերը հասած լատիներեն մակագրությամբ աշխարհի ձվածիր վանական քարտեզը կազմված է ճիշտ նույն հիմունքներով և քարտեզագրական մանրամասնությամբ և նույնպես ուղղորդված է արևելքով դեպի վեր, իսկ քարտեզի երկրաչափական կենտրոնում խոշոր շրջանագծի ներսում ներփակված է Երուսաղեմ քաղաքը: Լատիներեն ձվածիր քարտեզը եղբրված է լայն գետ-օվկիանոսով, ինչպես որ երկիրը պատկերում էին այդ ժամանակ: Այդ քարտեզի վրա պատկերված են ոչ միայն Կովկասը, այլև Հայաստանը և նրա «Հոգևոր» կենտրոնը, սակայն այն տարբերությամբ, որ Հոռոմ և Պոլիս քաղաքները բացի պայմանական նշաններից, մակագրված ունեն նաև անունները. սակայն հայերի «Հոգևոր» կենտրոնը ներկայացված է միայն պայմանական նշանի օգնությամբ, քաղաքի անվան մակագրությունը բացակայում է:

Լատիներեն մակագրությամբ վանական քարտեզի կենտրոնում ներկայացված Երուսաղեմը հայերեն քարտեզի համեմատությամբ փոքր տարածություն է զբաղել, չնայած որ այդ երկու քարտեզները համարյա միևնույն մասշտաբի պատկերումներ են. հայերեն ձվածիր քարտեզի վրա Երուսաղեմը, բացի թաղամասերից, ներկայացված է այլ մանրամասների բավական մեծ բեռնրվածքով՝ բացատրական մակագրումների միջոցով:

Հայերեն ձվածիր քարտեզի մանրամասների տեղադիրքերից, բնակավայրերից, ինչպես նաև արաբական շրջանի քարտեզագրական հատկանիշներից ու մակագրումներից աներկբայորեն հետևվում է, որ այն կազմված է XI—XII դարերում և արևելքին

⁵ British Museum, Add. Ms 28681.

քաջատեղյակ հեղինակի կողմից: Քարտեզի ներկայացրած աշխարհագրական մանրամասների տեղադրությունը մաթեմատիկական ճշտությամբ չի տրված, բացակայում են ոչ միայն աշխարհագրական ցանցի տարրերը, այլև չեն պահպանված այդ ման-

Նկ. 3. Հատիներեն մակագրությամբ վանական քարտեզը:

բամասների կորստից հետո Հայերեն ձևաբանության քարտեզը
 կազմված չէ որևէ պրոյեկցիայի հիմունքներով. այդ քարտեզը
 չունի միջօրհականների ու զուգահեռականների ցանց, Աշխարհա-
 գրական բոլոր մանրամասները տրված են համեմատական տեղա-
 դիրքով, իսկ մակագրությունների տերիտորիան միշտ չէ, որ
 համատեղվում է տվյալ մանրամասի իսկական տեղադիրքի հետ:
 Այդ կապակցությամբ կարող է սխալ տպավորություն ստացվել,
 թե քարտեզի «բոլոր» մակագրությամբ նշված մակերեսը ոչ
 թե Կիևյան Ռուսիայի տերիտորիայի տեղադիրքին է համապա-
 տասխանում, այլ կենտրոնական Ռուսաստանի հարավային տա-
 փաստաններին: Սակայն, ինչպես հայտնի է պատմությունից,
 XI դարի վերջերից Ռուսաստանի հարավային այդ սահմանները
 դրավձած էին արդեն զիջախների հորդանների կողմից և միայն
 1480 թվականին է հաջողվել վերականգնել ուս ժողովրդի պետա-
 կան իշխանությունը Մոսկվայի դիսպոզիցիայով, Ռուսաստանի
 կենտրոնական տերիտորիայի սահմանահատվածում. կնշանակի
 հայերեն ձևաբանության քարտեզի վրա «բոլոր» մակագրու-
 թյամբ ընդգրկված տերիտորիան, աշխարհագրական տեղագրու-
 թյամբ համապատասխանում է Դնեպր գետի աջ և ձախ ափերին,
 այսինքն՝ այն մակերեսին, որ պատկանել է Կիևյան Ռուսիային
 և զոյություն է ունեցել մինչև XI դարի վերջերը: Տերիտորիայի
 համանման սխալ պարզաբանում է տրված նաև մինչև վերջերս
 թուրք հեղինակի վերագրված, սակայն իրականում արաբ բարոն-
 զագետների կազմած շրջանատեսք աշխարհի քարտեզին: Այդ
 քարտեզում Կասպից լճից դեպի հյուսիս-արևելք առկա է «ոռւս»
 մակագրությունը, որը երկար ժամանակ ուսումնասիրողների
 կողմից ընդունված է եղել որպես ոռւս ժողովրդին պատկանող
 տերիտորիա. սակայն քարտեզը կազմված լինելով արաբական
 տիրապետության շրջանում, հասկանալի է, որ նրա հեղինակները
 այդ մակագրությամբ նկատի են ունեցել միայն Կիևյան Ռուսիան:
 Այդ բացատրությունը ճիշտ է հետևյալ նկատառումներով. արաբ
 գրող իբն-խորդաբեհի հաղորդման համաձայն, IX դարում սլա-
 վոնական ցեղերից (Կիևյան Ռուսիա) նավարկում էին Կերչի
 նեղուցով դեպի Ազովի ծով, ապա Դոն գետով դեպի վեր
 բարձրանում մինչև Վոլգա: Դրանից հետո, Վոլգա գետով նրանք
 իջնում էին և Կասպից ծովով ու ցամաքով հասնում Բաղդադ:
 Առևտրական այս փոխադարձ հարաբերություններն են հիմք ծա-
 ոայել, որ արևելքի ժողովրդի կողմից կազմված աշխարհի

քարտեզի վրա տեղ է գտել նաև «ըռուզք» ժողովրդի տեղիտորիան։ Սակայն պետք է նկատել, որ փաստերը լրջախոհ շուսումնասիրելու հետևանքով, աշխարհի այդ քարտեզը ոմանք ընդունել են որպես բնագիր և համարել այն ընդօրինակման ժամանակաշրջանի՝ XIV դարի արգասիք⁶։

Ուսումնասիրելով միջնադարի ձվածիր հայերեն քարտեզը, աշխարհագրագետ Հ. Հովհաննիսյանը հայացքների որոշակի ընդհանրություն է փնտրել VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի երկրի ձևի վերաբերյալ շարադրանքում ու հանգել եզրակացության, որ «Շիրակացոյց մի քանի գլխով ցածր են կանգնած նրանից հետո հանդես եկած միջնադարյան հայ աշխարհագրագետները»։ Ընդհանուր առմամբ, այս ճշմարիտ միտքը փաստերով լուսաբանելիս հեղինակը հանգել է սակայն, հակառակ եզրակացության. նա գտել է, որ «Միջնադարի աշխարհագրագետների մի մասը հաստատում է, որ երկինքը անշարժ է և ծառայում է երկրի համար որպես առաստաղ»⁷։

Տիեզերագիտական աշխատություններում Անանիա Շիրակացին հարել է մեր թվագրության երկրորդ դարի ականավոր հույն գիտնական Պտղոմեոսի աշխարհայացքին. երկրակենտրոն այդ տեսության համաձայն ընդունված է, որ երկիրը գտնվում է անշարժ վիճակում և երկնային մարմինների տեղաշարժը բացատրվում է երկնքի շրջապտույտով։ Երկրակենտրոն այդ տեսությունը տիրող էր մինչև XVI դարը, երբ լեհ գիտնական Կոպեռնիկոսը առաջարկեց դրան հակառակ արեգակնակենտրոն նոր տեսությունը։ Կնշանակի Հովհաննիսյանի ներկա պնդումը, թե միջնադարի աշխարհագրագետների կարծիքով, «երկինքն է անշարժ ու երկրի համար ծառայում է որպես առաստաղ», ոչ ճիշտ ապացույց է, որովհետև ստացվում է, որ միջնադարի գիտնականներն ըստ ամենայնի ընդունել են երկրի պտույտը իր առանցքի շուրջը. ուստի այդ եզրահանգումով միջնադարի աշխարհագրագետների գիտական մակարդակը «մեկ գլխով ցածր» համարել չէր կարելի։

Բացի այդ, միջնադարի հայ քարտեզն ուսումնասիրելիս, նեղ մասնագիտական խնդիրներում վկայակոչվել են միջնադարի ականավոր հայ բանաստեղծների գործերը. երկրի ձևի պարզաբանման

⁶ Հ. Հովհաննիսյան, Աշխարհի հայկական ձևագիր քարտեզը, Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատ. 43, աշխարհագրական սերիա, պրակ 1, Երևան 1954, էջ 90։

⁷ Նույն տեղում, էջ 82։

նպատակով դիմել են այդ ժամանակի հայ բանաստեղծ Ներսես Շնորհալու «Յաղագս» երկնի և զարդոց նորա»⁸ աշխատությանը։ Այս հարցում անտեսված է այն պարզ իրողությունը, որ միջնադարի բանաստեղծական գեղումները չպետք է ընկալել որպես գիտական տեսության արգասիք կամ միջոց որևէ տեսության հիմնավորման համար։

Հայերեն ձվածիր տեսքի աշխարհի քարտեզի վրա նշանակված են քաղաքներ և այլ մանրամասներ, որոնց առկայությունը կարող է որոշակի հիմք ծառայել քարտեզը կազմելու ժամանակը որոշելու համար։ Այսպես, արևելքի ամենահարուստ քաղաքներից էր Բաղդադը, որ 1258 թվականին ընկավ մոնղոլների տիրապետության տակ, կորցրեց երբեմնի նշանակությունը, թուլացավ և ապրեց անկում։ Այդ քաղաքը XIII—XIV դարերում Հուլավյանների իշխանության մի բաժնեկալվածքի գլխավոր քաղաքներից մեկն էր դարձել, որ դժվար թե արժանանար ներկայացվելու աշխարհի քարտեզի վրա. պետք է ենթադրել, որ այդ քարտեզը կազմված է այն միջոցին, երբ Բաղդադը դեռ որոշակի դեր է խաղացել միջազգային հարաբերությունների մեջ, որովհետև «Չինգիզ խանի գործադրած եղանակների հետևանքով, մի քանի տասնամյակների ընթացքում Բաղդադն ու Կիևը, խորեզմն ու այն ժամանակի քաղաքականության խոշոր այլ օջախները արդեն փլատակներ էին դարձել, իսկ ծաղկող այգիները՝ ոչնչացվել»¹⁰։ Հայտնի է նաև այն ժամանակի հրամանը, որի համաձայն կարգադրված էր գործող բանակին բազմաթիվ քաղաքներ «ամբողջապես քարուքանդ անել և նրանց տեղը դարի ցանել»¹¹։

Քննարկվելիք հարցի պարզաբանման համար որոշակի նշանակություն ունի ձվածիր հայերեն ձևագիր քարտեզի Հապաշ մականգրությունը. այդ անունը մեկնաբանվում է միայն արաբական տառադարձությամբ և նշանակում է խառն ժողովուրդ՝ մետիս. այդ երկրի համար օգտագործված հունարեն Ալնթիոպա բառն է վերածվել էֆիոպիայի, իսկ երբեմնի գործածական Արիսինիա անունը նվաստացուցիչ նշանակություն ունի և տրված է նրան գաղութակալական շրջանում։ Կնշանակի Հապաշ մականգրությունն ևս լուրջ կոլան է քարտեզը կազմելու ժամանակամիջոցը պարզելու համար։

⁸ «Գիրք, որ կոչի Ցխուսորդի», Պոլիս, 1824, էջ 312։

⁹ Զ. Հովհաննիսյան, նույն տեղում, էջ 82։

¹⁰ Всемирная История, том III, М., 1957, стр. 519.

¹¹ Тизенгаузен, Сборник материалов, том II, 1941, стр. 155.

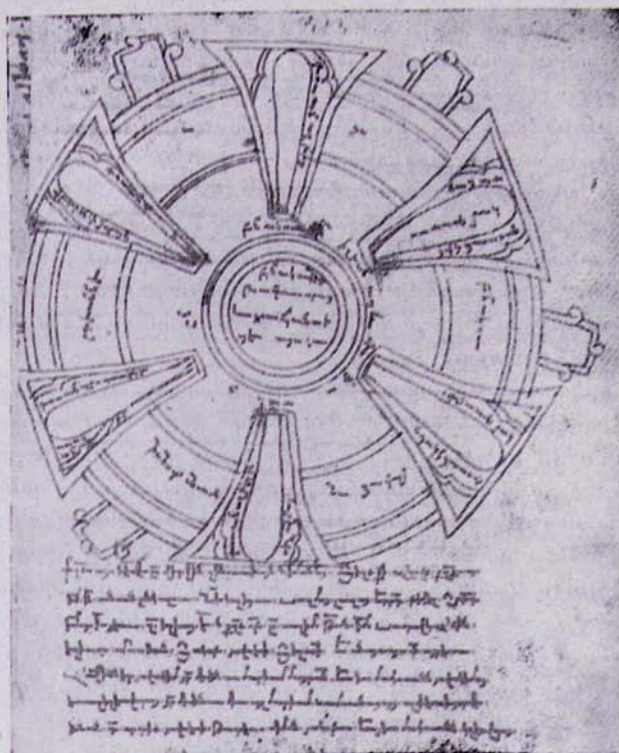
Երուսաղեմը քարտեղագրության համար խոշոր նշանակություն ստացավ խաչակիրների արշավանքների ժամանակ, երբ այն հանդիսանում էր համանուն կայսրության մայրաքաղաք։ Սակայն XII դարի երկրորդ կեսից նա կորցրեց իր նշանակությունը և սելջուկների ներխուժումից ու խաչակիրների պարտությամբ ընկավ եգիպտական սուլթանի տիրապետության տակ։ Երուսաղեմ քաղաքի քարտեղագրական այն գերագնահատանքը, որին նա արժանացել է, տեղադրվելով աշխարհի քարտեզի կենտրոնում, անջատ թաղամասերով, բնակիչների դասային տեղաբաշխումով և այլ մանրամասների դրսևորումով, հնարավոր էր միայն խաչակրաց արշավանքների շրջանում, երբ այն հիմք էր ծառայում վանական քարտեզների ընդօրինակության և փոխառության համար։ Հետաքրքրական է, որ վանական ձևաձիր քարտեզի կենտրոնում պատկերված Երուսաղեմ քաղաքի հատակագիծը նույնպիսի մանրամասնությամբ է տրված նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի մի այլ ձեռագրում¹²։

Այդ երկու քարտեզների վրա, որոնք կազմված են միմյանցից անկախ, տարբեր անձնավորությունների կողմից և ուղղորդված են արևելքով դեպի վեր, հյուսիս-արևմտյան արվարձանում զետեղված է «դուռն պրոպատիկ», որը ներկայացրել է անդամալուծներ առողջացնող առասպելական ավազանը։ Քաղաքի հարավ-արևմուտքի արվարձանում է Սելովմայի աղբյուրը, որի ջուրը դառն լինելու պատճառով չի օգտագործվում և այլն։ Երուսաղեմի հատակագիծը այդ երկու քարտեզների վրա, ինչպես արտաքին տեսքով, նույնպես և բովանդակությամբ կատարելապես նման է միմյանց։ Այդ բոլորը այն համոզմանն են հանգեցնում, որ Երուսաղեմը հիշյալ երկու տեքստերում պատկերվել է նույն ժամանակներում և միևնույն պայմաններում։

Հատակագծի կենտրոնական շրջագծի ներսը նշանակված է թագավորների ու քահանաների համար որպես բնակության վայր. կենտրոնից դուրս, երկրորդ առավել մեծ շրջանագծի արտաքին տարածությունը առանձնացված է «իշխանների ու մեծատունների» բնակության համար. այս մանրամասնությունը որոշակի ժամանակի արգասիք է։ Երուսաղեմը ծառայել է թագավորների, նրա իշխանների ու մեծատունների համար որպես բնակության վայր խաչակրաց արշավանքների ընթացքում միայն, Երուսաղեմի թա-

¹² Մատենադարանի 1770 համարի տակ է գտնվում Աստվածատուր զրչի 1583 թվի ձեռագիրը։

դավորության օրոք, երբ նա գերիշխում էր, տարածելով զեկավարությունը երեք վասալ պետությունների՝ Անտիոքի իշխանության, Տրիպոլիի և Նզեսիայի կոմսությունների վրա: Երուսաղեմի աչք թաղավորությունը, ինչպես հայտնի է, ստեղծվեց 1099 թվականին,

Նկ. 4. Երուսաղեմ քաղաքի հատակագիծը

իսկ անկումը տեղի ունեցավ XII դարի վերջերին՝ 1187 թվին, երբ Նզիպոտոսի սուլթան Սալահ-էդ-դինը հաղթեց խաչակրաց ասպետների զորքին ու գրավեց նաև Երուսաղեմը: Մեր կարծիքով, հայերեն ձվածիր բարտեզը կազմված է այդ ժամանակամիջոցում:

Հայերեն ձվածիր բարտեզը խաչակրաց ժամանակաշրջանի արգասիք է. այն պատրաստված է հայ հեղինակի կողմից և օգտագործված են արևելքում գոյություն ունեցող տեղագրական

քարտեզների մանրամասների բնագրերը, ըստ որում, կատարված են այնպիսի լրացումներ, որոնք անհրաժեշտ են նկատվել և՛ բովանդակությամբ, և՛ մանրամասնությամբ, և այդ քարտեզի վրայից, ըստ երևույթին, դուրս են ձգված բոլոր այն մանրամասները, որոնք չեն առնչվել հիմնական նպատակներին: Հավանական է նաև, որ բնագրից ընդօրինակված ներկա քարտեզը ենթարկվել է զգալի ընդհանրացման, նրա մասշտաբը փոքրացնելու կապակցությամբ¹³:

Եթե հայ հեղինակը այդ քարտեզը կազմած չլիներ խաչակրաց արշավանքների ժամանակներում Հայաստանից հեռու, ապա նրա վրա չէր կարող տեղ չգտնել գոնե մեկ քաղաք Հայաստանից և կամ այլ առանձնահատուկ որևէ մանրամասն: Ներկա աշխատությունը հենված է քարտեզագրական այն ավանդույթի վրա, որ այլ ազգերի հեղինակները միշտ նշել են իրենց գլխավոր քաղաքները կամ որևէ առանձնահատուկ նշանակությամբ հատուկ բնակավայրերն ու մանրամասները, որոնք, սակայն հատուկ չեն եղել վանական քարտեզների բովանդակությանը: Պետք է նկատել, որ ձևածիր քարտեզի բեռնվածքը շատ նոսր է, հետևապես նոր, լրացուցիչ մանրամասնի տեղադրումը ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնի:

Հայերեն ձևածիր քարտեզի հյուսիս-արևելյան հատվածի «Սարա» մակագրությունը չպետք է շփոթել Ոսկե հորդայի Սարայ մայրաքաղաքներից որևէ մեկի հետ: Սարա թերևս կղզի է, որ գտնվել է Կասպիական ծովում, արևմտյան ափին մերձակա: Համենայն դեպս, Սարան չի կարելի ընդունել մոնղոլական մայրաքաղաքներ՝ Սարայ-Բաթու կամ Բերքե: Հայերեն ձևածիր տեսքի քարտեզը XIII կամ XIV դարերում կազմված լինելու դեպքում նրա վրա անպատճառ տեղ կգտնեին Ոսկյա հորդայի այդ գլխավոր երկու քաղաքները՝ Սարայ-Բաթուն և Սարայ-Բերքեն: Սակայն քարտեզի տեղանունների ճնշող մասը վերաբերում է արաբական շրջանին: Հայտնի է, որ Սարայ-Բաթու մայրաքաղաքը կառուցված է XIII դարի քառասունական թվականներին, իսկ Սարայ-Բերքեն կառուցված է 1257—1266 թվականներին, և նրա բնակիչների թիվը հասել է շուրջ հարյուր հազարի, սակայն 1395

¹³ Այդ քարտեզը ձևածիր է, որովհետև նրա բեռնային առանցքը կարճ է հասարակածայինից: Ուստի սխալ է այն կարծիքը, որ «Աշխարհի հայկական ձեռագիր քարտեզի» հեղինակը երկրի ձևին վերաբերող իր աշխարհայացքով կանգնած է եղել սկսվառականության տեսակետի վրա:

թվին թեմուրը այն ավերեց, որով և սկսվեց Ոսկե Հորդայի անկումը: Զվածիր տեսքի քարտեզի վրա Ոսկե Հորդայի այդ երկու մայրաքաղաքները չեն նշանակված, ուստի այն կազմված է այդ քաղաքների հիմնադրումից առաջ, սակայն ոչ նրանց ավերումից հետո:

Զվածիր քարտեզի վրա հորեղմից արևելք նշանակված են երկու բնակավայրեր՝ Զայթուն և հայթայթ: Ա. Եֆիմովը հիշեցրել է, որ IX դարում Զինաստանում գոյություն ունեին արաբական դադթավայրեր՝ հայթայթ և Զայթուն¹⁴ (Զծու-չծու-ֆու), որոնք արաբական խալիֆայության անկումով և մոնղոլական Հորդանների ներխուժումով իսպառ վերացվել էին. այդ տեսակետից Զվածիր քարտեզի այդ երկու քաղաքները որոշակիորեն մատնանշում են նրա կազմելու ճշգրիտ ժամանակը. այդ նշանակում է, որ Զվածիր տեսքի քարտեզը չէր կարող կազմված լինել XII դարից հետո:

Հայերեն Զվածիր քարտեզի Մերդին քաղաքը ևս վկայում է, որ այն պետք է կազմված լինի XII դարից ոչ ուշ. հայտնի է, որ Երուսաղեմի կուսակալ Արտուխը 1096 թվականին իր զերիշխանության տակ էր ներգրավել Մերդինը, որի գոյության ամենանշանակալից ու ծաղկուն ժամանակաշրջանն էր այդ: Հետագայում, XIII դարում Մերդինը գրավում են նախ եգիպտացիք, իսկ հետո՝ մոնղոլական Հորդանները, և երկար ժամանակ այդ քաղաքը կորցնում է իր նշանակությունը:

Հայերեն Զվածիր քարտեզի վրա նշանակված հորեղմը XI դարի սկզբներում հասել էր ամենարարգավճ վիճակի. այդ ժամանակներում այնտեղ աշխատել ու գործել են ականավոր գիտնական ալ-Բիրունին և բժիշկ, փիլիսոփա Ավիցենան: Սակայն մոնղոլների ներխուժումով հորեղմի պետությունը տապալվեց, երկիրը դարձավ Ոսկե Հորդայի խանության անանուն մի գավառ. երկիրը բաժանվեց Ոսկե և Սպիտակ Հորդանների՝ Զաթայի խանության և Իրանի՝ Իլխանի թագավորության: հորեղմը այդ ժամանակ չէր կարող տեղ գտնել քարտեզների վրա: Ծիշտ է, XIV դարի երկրորդ կեսից հորեղմը ձեռք բերեց ինքնուրույնություն, սակայն շատ կարճ ժամանակով, որովհետև դրան անմիջապես հաջորդեց թուրքերի տիրակալությունը: Ինչպես հայտնի է, «մոնղոլական Հորդանները հորեղմը գրավեցին 1219 թվականին. բնիկ ժողո-

¹⁴ Атлас географических открытий в XVII—XVIII веках, под редакцией А. Ефимова, М., 1964, стр. 9.

վրդդին ենթարկեցին տանջալից մահվան, իսկ շենքերը հիմնովին քարուքանդ արեցին»։ Հետագայում «Թիմուրը 1391 թվին մարդիկ ուղարկեց, որպեսզի հորեզմը վերականգնեն և կուլտուրական տեսքի բերեն¹⁵»։ Պատմական այս փաստերը վճռական կովան են ծառայում, որ հայկական ձվածիր քարտեզը կարող էր կազմված լինել XII դարի վերջերին¹⁶։

Ձվածիր քարտեզի վրա նշանակված է Ղրիմի թերակղզու քաղաքներից նաև Կաֆան. քարտեզն ուսումնասիրողը ենթադրել է, որ այդ անունը առաջացել է մոնղոլների տիրապետության հաստատումից հետո միայն, և այդ կապակցությամբ եզրակացրել, որ քարտեզը կազմված է XIV դարում։ Սակայն այդ ենթադրությունը չի խարսխված փաստերի վրա. գրավոր աղբյուրները ժխտում են այդ ենթադրությունը. փաստերը հաստատում են, որ մոնղոլները Թեոդոսիա քաղաքի անունը ոչ թե փոխարինել են նորով, այլ պարզապես վերականգնել են նախկինում գործածության մեջ եղած նրա հին անունը։ Կոստանդին Միրանածինի (է. Պերսյուրոգենի 912—959) «De administrando imperio» աշխատության մեջ հաստատվում է, որ դեռ X դարում Կաֆա անունը գործածության մեջ է եղել¹⁷։ Պատմաբան Քուլչեբեյանը «Պատմութիւն գաղթականութեան իրիմու հայոց» աշխատության մեջ, որ հրատարակված է Վենետիկում 1895 թվին, նույնպես հաստատում է, որ «Հայք ժ դարէ սկսեալ տաւրիական թերակղզոյն մեջ բնակութիւն հաստատել են. ճիշդ ժ դարուն մեջ առաջին անգամ կը լսուի ի պատմութեան Կաա (Capha) անունը։ Հնախոսից ամենայն ջանք ի զուր ելած են, այս անուան ծագման կամ ստուգաբանության մասին» (էջ 112)։ Այդ նշանակում է, որ Թեոդոսիա քաղաքի Կաֆա անունը մոնղոլական ժամանակաշրջանի ծնունդ չէ, հետևապես սխալ մեկնաբանության վրա հիմնված՝ քարտեզ կազմելու ժամանակը (XIV դար) չի համապատասխանում իրականությանը։ Կաֆա անունը, ինչպես վկայում են պատմաբանները, գոյություն է ունեցել սկսած X դարից, ուստի

¹⁵ Тизенгаузен, нույն տեղում, էջ 14 և 155։

¹⁶ Սխալվում է «Աշխարհի հայկական ձեռագիր քարտեզ»-ի հոդվածագիրը (Նրևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հատ. 43, էջ 85), երբ քարտեզի վրա մակագրված հորեզմի պետությունը տեղայնացնում է որպես իրավա քաղաք։ Այդ քաղաքը քարտեզի վրա կարող էր տեղագրվել XVI դարում միայն։

¹⁷ Կարծիք է հայտնվում, որ այդ շաջոն անունը հիշատակել է դեռ Ստրաբոնը 312 գլխում (Вартольд, том III, 1965, стр. 453)։

ոչ մի հիմք չկա այդ անվան կապակցությամբ հաստատել, որ քարտեզը կազմված է XIV դարում: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն հարցը, թե որտեղ է կազմվել քարտեզը: Խաչակրաց արշավանքների ընթացքում Կիլիկիան հանդիսացել է մի տեսակ հանդրման, որտեղից խաչակիրները անցել են: Խաչակիրները շարժվեցին Կիլիկիայի վրայով Ռուբինյան թագավորության սկզբնավորման համարյա առաջին տարիներին, երբ հայ ժողովուրդը, ազատագրված սելջուկյան հորդանքից, հավաքվել էր երկրի բոլոր ծայրամասերից ու ստեղծել Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: անհավանական չպետք է համարել, որ հայերեն ձևաձևեր քարտեզը վերախմբագրվել է տեղական քարտեզների հիման վրա՝ ընդօրինակվել արևելքի ժամանակակից թերևս արաբական և այլ քարտեզների աշխարհագրական մանրամասների օգտագործումով:

Հայ ժողովրդի կենտրոնացումը Կիլիկիայում և անկախ պետականության կազմավորումը XI դարում նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Կիլիկիայում հայ կուլտուրայի զարգացման համար: Այդ շրջանում ստեղծվեցին դպրոցներ, գրադարաններ ու կուլտուրական այլ օջախներ Տարսոն, Սիս և այլ խոշոր քաղաքներում, ինչպես նաև Կարմիր վանքի և այլ խոշոր մենաստաններում: Առանձնակի հոգատարությամբ են հավաքվել ու ընդօրինակվել հայ ձևագրերը, և ստեղծվել դրական և դիտական գործեր՝ վարդան Ալզեկցու առակները, Ռարունու, Հեթումի և այլոց գործերը: Կիլիկիայում ստեղծվեց ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ հունարենից, լատիներենից, արաբերենից և ուրիշ լեզուներից թարգմանվող դրականություն՝ Մխիթար Հերացու, Ներսես Լամբրոնացու, Հովհաննես Երզնկացու միջոցով: Կուլտուրայի զարգացման նմանօրինակ պայմաններում և Թորոս Ռոսլինի ստեղծած մանրանկարչության այդ միջավայրում ոչինչ չպետք է արգելք հանդիսանար այդպիսի մի քարտեզի գործնական պահանջին ու նրա կազմվելուն: «Նփրատ գետի եզերքից մինչև Կիլիկիա «կտրիքին և կապրէին հայերը. երկիրը բազմաբնակիչ էր, վանքերով ու բահանաներով, տունէրով առատ: Անոնց կարգին կար վանքեր բազմամարդ գյուղերով, գյուղականերով ու դաշտերով¹⁸», գրել են այդ ժամանակի մասին:

¹⁸ «Առաջին և երկրորդ խաչակրությունները ըստ Սուրբայի անանուն ժամանակագրի մը», Թարգմանեց Յ. Բրուտյան, Բնյութ, 1965:

Ձեռագրերից մեկում, ուր և գետեղված է Երուսաղեմի քարտեզը, աշխարհի բոլոր երկրները ներկայացված են նաև քարտեզագրական սիմվոլիկ եղանակով¹⁹։ Աշխարհագրական այդ քարտեզը, որ տրված է մարդու ամբողջական նկարի վրա, այնպես է պատկերված, որ մարդու մարմնի յուրաքանչյուր մասը, մակագրումների միջոցով ներկայացնում է որոշակի երկրամաս կամ պետություն։ Այդ ձեռագիր քարտեզի վրա ներկայացված մարդու գլուխը պատկերել է Պարսկաստանը՝ եզան սիմվոլիկ գծագրով, սիրտը Ասիան է ներկայացնում՝ առյուծի սիմվոլիկ նկարով, արևահյուսվածքը՝ էլադան, սրունքները Հնդկաստանն է ձկան պատկերագրումով, Մեծ Հայքը պատկերված է սրտի աջ կողմում, զատիկ սիմվոլիկ կենդանու նկարով։ Հետաքրքրական է, որ աշխարհագրական քարտեզը պատկերող մարդու ստամոքսը, որ ընդգրկել է կենտրոնական լայն տարածությունը, հատկացվել է Կիլիկիային, ըստ ամենայնի ընդգծելով Կիլիկիայի կենտրոնական դերը այլ երկրների նկատմամբ և նրա նշանակությունը որոշակի ժամանակաընթացքի համար։ Բացի մակագրումներից, այդ քարտեզի վրա միևնույն գույնի տարբեր երանգներով կարողացել են անջատել և սահմանագծել երկրները միմյանցից և այդ գույնի ընդհանուր ֆոնի վրա վերը տրված գաղափարապատկերներով ըստ երևույթին ներկայացրել են տվյալ երկրի որոշակի առանձնահատկությունները։ Այսպես՝ Կիլիկիայի տեղիտորիայի վրա պատկերված է ձեռքի կշեռք, որի նժարները օդի մեջ գտնվում են հավասարակշիռ վիճակում, ըստ երևույթին, որպես արդարության օրրան։

Համեմատելով ձեռագրերի աշխարհի ձվածիր հայերեն քարտեզի Երուսաղեմ քաղաքի հատակագծերը միմյանց հետ, հաստատվում է, որ դրանք ընդօրինակություններ են միևնույն բնագրից և կազմված են եղել Կիլիկիայում։ Նշանակալից է, որ ուսումնասիրելով միջնադարի հայ ձվածիր քարտեզը, այն եզրակացությունն են հանգել, որ այդ ձեռագիր քարտեզի բոլոր մակագրումների տառերի տեսակները յուրահատուկ են Կիլիկիայի գրչության դպրոցներին²⁰։ Կնշանակի ոչ միայն քարտեզը, այլև նրա ընդօրինակումը կատարված է Կիլիկիայում։

Ձվածիր հայերեն քարտեզն ուսումնասիրելիս հայտնաբերված է նաև, որ «XIII դարի հայ մատենագիր աշխարհագիրներից

¹⁹ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1770 համարի ձեռագրի 373 էջը։

²⁰ Տե՛ս Հ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 91։

նշանավոր Հովհաննես Երզնկացին, կամ ինչպես ասում են Հովհաննես Մործորեցին, որին տվել են նաև Պլուզ մականունը, օգտվել է Անանիա Շիրակացու աշխատություններից: Մատենադրական այս կարևոր հայտնագործումը, անկախ ձևաժիր քարտեզի

Նկ. 5. Մարդ քարտեզ

հանգամանալից բննարկումից, խոշոր նշանակություն կունենար VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի և նրա հետ կապված այլ հարցերի համար, եթե իսկապես համապատասխաներ առկա փաստերին: Անցյալում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի վերաբերյալ

բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են լույս տեսել, ինչպես հայ, նույնպես և օտար գիտնականների կողմից, և եթե Երզնկացին VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի և նրա հեղինակի մասին որևէ տեղեկություն հաղորդած լինելու իր աշխատություններից որևէ մեկում, ապա այդ հանգամանքը չէր կարող վրիպել ու ժամանակին արձագանք չգտնել գիտական ոլորտներում:

Սակայն Ղ. Հովհաննիսյանը պնդում է, որ Երզնկացին ոչ միայն հիշատակել է Անանիա Շիրակացուն, այլև մոտ ծանոթ լինելով նրա աշխատություններին, անգամ կարծիք է հայտնել դրանց վերաբերյալ: Նա գտնում է, որ Երզնկացին «Իր մտքերի շարադրամամբ նրանից բավական ետ է մնացել, երկրի ձևի մասին Շիրակացու հայացքների նկատմամբ կասկածել է»:

Այս շահավետ տեղեկությունը, դժբախտաբար, չի համապատասխանում իրականությանն ու փաստերին: Այն ծանոթագրությունը, որի համաձայն, իբր թե Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2174 ձեռագրի երրորդ էջում Երզնկացին խոսել և կասկածել է Շիրակացու շարադրած երկրի ձևի տեսության վերաբերյալ, չի հաստատվում: Մատենանշված ձեռագիրը իրոք Երզնկացու աշխատությունն է, սակայն նրա երրորդ էջը, որ վկայակոչված է, ոչ մի ընդհանուր բան չունի ինչպես Անանիա Շիրակացու, այնպես էլ երկրի ձևի տեսությանը վերաբերող խնդիրների հետ: Երզնկացու այդ աշխատությունը հոգևոր թեմայով բանաստեղծական զեղումնալից շարադրանք է:

Սակայն Երզնկացին այդ աշխատության 185 էջում ունի քննադատություն՝ Անանիա հայոց վարդապետի, ընդդեմ երկաբլնակների: Բայց այս Անանիա վարդապետը առնչություն չունի Շիրակացու անձի և նրա արժարժած երկրի ձևի տեսության հարցերի հետ: Միջնադարի սուր բանավեճերը միաբլնակների ու երկաբլնակների միջև կապ չեն ունեցել երկրի ձևի տեսության հարցերի հետ, և այդ վկայակոչումն ու մեկնաբանումը, ըստ ամենայնի, քննարկվելիք հարցին չեն վերաբերվել: Հարկ է նշել, որ Հովհաննես Երզնկացուն, որ Պլուզ մականունն ունի, չի կարելի նույնացնել Մործորեցու հետ. ուսումնասիրությունները հաստատել են, որ նրանք տարբեր անձնավորություններ են: Ներկա բացատրությամբ ժխտվում է այն կարծիքը, թե «Աշխարհի հայերեն ձեռագիր քարտեզի հեղինակը երկրի ձևին վերաբերող իր աշխարհայացքով կանգնած է եղել սկավառակաձևության տեսակետի վրա, որը քիչ թե շատ մոտ է Հովհաննես Երզնկացու

աշխարհայացքին և ըստ այդ աշխարհայացքի կառուցված է նրա բարտեզի հիմքը»²¹։

Հայերեն ձվածիր քարտեզը ներկայացրել է նաև Հնդկաստանը, սակայն միմյանցից որոշ հեռավորության վրա երկու առանձին մակադրություններով, առաջինը՝ «աշխարհ հնդկաց», երկրորդը՝ «Հնդկաստան»։ Այդ մակադրություններից բացի, Հընդկաստանի տերիտորիայի վրա դժագրված են աշխաբե բառի իմաստն ունեցող պալեոգրաֆիկ շորս նշաններ, դրանցից բացի, մի քանի ուրիշների էլ հետքերն են նշմարվում. քարտեզի այդ մասը մաշվել, քնջվել է, ուստի հնարավոր չէ ճշտել այն ժամանակի Հնդկաստանը ներկայացնող աշխարհների ընդհանուր քանակը։ Քարտեզի վրա դժագրությամբ ներկայացված պատմական այդ կարևոր տեղեկությունը հաստատում է, որ ձվածիր քարտեզ կազմելու ժամանակ Հնդկաստանը ոչ թե մի ամբողջական պետություն է հանդիսացել, այլ բաժանված է եղել առանձին-առանձին ինքնուրույն իշխանությունների, ձվածիր քարտեզի տերմինաբանությամբ՝ աշխարհների։

Պատմական աղբյուրներն ու փաստերը վկայում են, որ Հնդկաստանը առանձին-առանձին պետությունների երկիր է եղել XI և XII դարերի ընթացքում²²։ Արևելքի Բենգալի աշխարհից մինչև նրա արևմուտքի Սինդ աշխարհը, Հնդկաստանը բաժանված է եղել՝ Փալա, Չանդելա, Չոլա, Մալվա, Հաջմիր, Քանհաուշ և այլ անջատ ինքնուրույն իշխանությունների՝ աշխարհների։ Հընդկաստանում 1206 թվականից կազմավորվել է, Գազնալից անկախ, ալպես կոչվող, «Դելիի սուլթանությունը», որի գոյությունը շարունակվել է և XIV դարում։ Կնշանակի պատմական աղբյուրների ու փաստերի ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ Հնդկաստանը XI և XII դարերի ընթացքում միայն անջատ պետությունների երկիր է եղել, ուստի պետք է եզրահանգել, որ ձվածիր հայերեն քարտեզը կազմվել է XII դարից ոչ ուշ, քան 1206 թվականը։

Ձվածիր քարտեզն ուսումնասիրողը անտեսել է պատմական այս փաստերը, երբ կարծիք է հայտնել, թե «քարտեզում նշանակված աշխարհ հնդկաց անունը և աշխարհ բառի իմաստն ունեցող պալեոգրաֆիկ նշանները պատկերում են մոնղոլական

²¹ Նույն տեղում, էջ 82։

²² Всеобщая История, том III (Карта Китая, Кореи, Индии, Японии и сопредельных стран в XI—в первой половине XII в.).

տիրապետութեան տակ եղած ամենահարավային խանութքունը (ուլուսը), որն ընդգրկել է Պարսկաստանը, Աֆղանստանը և Հյուսիսային Հնդկաստանը: Այդ երկրները XIII դարում, որպես առանձին ինքնուրույն միավորներ գոյութիւն չունեին, դրանք գտնվում էին Իլխանի մի ընդհանուր խոշոր պետութեան (ուլուսի) մեջ: Հնդկաստանի Հյուսիսը մոնղոլական տիրապետութեան, ուլուսական սիստեմի տակ չի գտնվել, այլ եղել է «Դեբիի սուլթանութիւն» անվամբ անկախ պետութիւն: Ուսումնասիրողի հիշատակած ժամանակաշրջանում ևս Պարսկաստանը, Աֆղանստանն ու Բելուջստանը ինքնուրույն աշխարհներ չեն եղել, նրանք կազմել են մի խոշոր Սելջուկյան միապետութեան անբաժան մասը այն տերիտորիայի, որ տարածված էր Կիլիկիայից մինչև Հնդկաստան: Ձվածիր քարտեզի հայ հեղինակը շփոթել չէր կարող Աֆղանստանը կամ Պարսկաստանը Հնդկաստանի հետ: Այնպիսի ենթադրութիւնները, որ չեն բխում քարտեզի աշխարհագրական տեղաբաշխութիւնից, չեն դիմանում քննադատութեան: Սակայն ուսումնասիրողը ցանկացել է ուղղել այդ սխալ ենթադրութիւնը, վերագրելով դա եվրոպացիներին, որովհետև «Հնդկաստանի մասին որոշակի և ճիշտ տեղեկութիւններ չունենալու պատճառով, եվրոպացիները սովորաբար Հնդկաստան են անվանել ոչ միայն իսկական Հնդկաստանը, այլև նրան մոտիկ գտնվող երկրները՝ Հարավային Պարսկաստանը, Աֆղանստանն ու Բելուջստանը», սակայն այս ուղղութիւնը գործին չի օգնում:

Քարտեզի վրա ներկայացված Հնդկաստանը, պատմական բոլոր փաստերի հիման վրա, աներկբայորեն հաստատում է, որ ձվածիր հայերեն քարտեզը կազմված է XI—XII դարերում և քաղաքական, աշխարհագրական իրադրութեամբ ոչ ուշ, քան 1206 թվականը:

Ուսումնասիրելով ձվածիր հայերեն մակագրութիւններով աշխարհի քարտեզը և հաշվի առնելով նրա վրա պատկերված քաղաքների ու աշխարհագրական այլ մանրամասների ժամանակագրական հարցերը, ապա քարտեզը կազմելու հնարավոր միջավայրն ու ժամանակը, մենք հանգել ենք հետևյալ եզրակացութեանը.

1. Աշխարհի հայերեն ձվածիր քարտեզը վանական տիպի այն քարտեզներից է, որոնք լայն տարածում էին ստացել միջին դարերում:

2. Պատմական բոլոր իրադրութիւնները, ժողովուրդների տեղաբաշխումը, քաղաքների ժամանակագրական տեղեկութիւն-

ներք հաստատում են, որ աշխարհի հայերեն ձևածիր քարտեզը կազմված է XII դարում Կիլիկիայում, խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում:

3. Սխալվում են այն ուսումնասիրողները, որոնք կզրակացրել են, թե հայերեն միջնադարի ձևածիր քարտեզի հեղինակը կանգնած է երկրի սկավառակաձևության տեսակետի վրա:

4. Այն պնդումը, թե «Քարտեզներից ամենահինը միջնադարում կազմված աշխարհի շրջանաձև քարտեզն է», սխալ է. VII դարի «Աշխարհացոյցը» միջնադարում է կազմված և ձևածիր քարտեզից առավել հին է:

5. Քարտեզագրության պատմությանը հայտնի չեն «հայկական տիպի» քարտեզներ, այն պնդումը, թե աշխարհի ձևածիր քարտեզը «տիպիկ հայկական քարտեզ է», անշուշտ, իրականությունը չի համապատասխանում: Քարտեզագրության այդ ժամանակաշրջանի պատմությանը հայտնի են որպես տիպիկ քարտեզներ՝ հոռոմեականը, արաբականն ու վանականը:

М. М. ХАЧАТРЯН

СРЕДНЕВЕКОВАЯ ЭЛЛИПТИЧЕСКАЯ КАРТА МИРА НА АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В одной из рукописей Матенадарана имени Маштоца имеется эллиптическая карта мира, составленная в средние века на армянском языке. На ней географические сведения и картографические подробности обитаемой части Земли представлены исключительно при помощи надписей. Карта мира, по традиционным представлениям того времени, окаймлена широкой рекой-океаном, а в центре карты, в черте круга с весьма большим радиусом, изображен подробный план города Иерусалима. По сравнению с картой, Иерусалим представлен в многократно увеличенном масштабе и по площади занимает почти шестую часть территории обитаемой Земли.

Карта мира разделена на две полуокружности. Первая половина с изображением Азии ориентирована вверх, вместо севера. Отрезок прямой, разделяющий карту мира на две полуокружности, изображает реку Днепр, по берегам которой, как утверждает надпись, размещены «русские». Нижняя

полуокружность карты разделена Средиземным морем на две части: левая часть отведена Европе, правая—Африке; Азию от Африки отделяет Нил.

На карте, как и в самом манускрипте, не даны сведения об авторе и времени составления карты. Наши исследования картографических подробностей и плана города Иерусалима выявили время и место составления армянской эллиптической карты. Сопоставление ее с аналогичными средневековыми картами приводит к заключению, что армянская карта мира и по форме изображения, и по содержанию идентична так называемым монастырским картам.

На основе детального изучения подробностей, относящихся к городам, наименованиям и пр., установлено, что армянская карта мира составлена на территории Киликии, в первые же годы образования Киликийского армянского государства.

На это указывают надписи и чертежи манускрипта, план города Иерусалима, а также символический чертеж «Человек—карта». Известно, что в средние века Европа не располагала такими подробными крупномасштабными картами для Ближнего Востока.

По мнению некоторых исследователей, эллиптическая карта мира была составлена в конце XIII века. Эта версия основывается на том, что на карте наименование Кафа для города Феодосии якобы дали монголы после того, как они обосновались на Крымском полуострове. Такое заключение не вытекает из имеющихся фактов. Наименование Кафа было дано не монголами, а армянами—беженцами в X веке, когда они поселились в Крыму. Монголы могли лишь восстановить старое наименование города. По-видимому, это название, установленное армянами, не было окончательно принято, и часть населения фактически продолжало употреблять его старое, римское наименование.

Заключение автора подтверждается также авторами по истории Крыма.